

Ajaloo ja kirjanduse tõde

Frank Ankersmit

Sissejuhatus

Käesolev essee võtab arutuse alla narratiivi rolli nii ilukirjanduses kui ka ajalookirjutuses. Ma ise olen esimesena valmis tunnistama, et see teema pole vähimalgi määral algupärane. Pärast Roland Barthes'i rohkem kui poole sajandi tagust raamatut Michelet'st, pärast Lionel Gossmani käsitlusi La Curne de Sainte-Palaye'st, Thierryst ja (ka) Michelet'st ning pärast Peter Gay teost „Style in history“ on selle teemaga tegelnud lugematu arv ajaloo filosoofe ja kirjandusteoreetikuid.¹ Ja isenesest mõista meenub kõigile seejuures eeskätt Hayden White, kes on kõikidest enam mõjutanud nüüdisaegse ajaloo filosoofia arengut. Nagu White 1974. aastal kirjutas: „See, kuidas mingi ajalooline situatsioon konfigureeritakse, oleneb sellest, kui peenelt ajaloolane oskab luua konkreetse süzeelise struktuuri ajaloosündmustele, millele ta soovib omistada erilise tähenduse. See on oma olemuselt kirjanduslik protsess, teisisõnu väljamõtlemine.“² Nagu sellest osundusest ilmneb, huvitas White'i ajaloo ja romaani võrdluse puhul eeskätt ajalookirjutuse kirjanduslik tasand. See avaldus põhjustas revolutsiooni ajaloo filosoofias – ja veel nüüdki on White'i avaldusest tulenevate võimaluste osas suur hulk tööd ees.

Ent just seetõttu võib kippuda ununema, et võimalik on ka vastupidine lähenemissuund. Teisisõnu võib, ja tulekski küsida, kas mitte ajalookirjutus ei aita meil paremini mõista romaani või vähemasti selle mõningaid variante. Ja kui aitab, siis kuidas. See ongi käesoleva essee teema. Ja kuna me ootame ajalookirjutusest teadmisi minevikust, siis kavatsen ma eeskätt pühenduda küsimusele, kas ajalookirjutuse analüüs võimaldab näha romaani kognitiivset tasandit. Lühidalt öeldes kavatsen ma romaani pinnalt ajalookirjutuse käsitlemise asemel valida vastupidise lähenemise ja alustada romaanile lähenemist ajalookirjutusest, et paremini mõista, mida saab või peaks saama nimetada romaanis tõeks.

Romaani tõe probleemi on võimalik ette võtta vähemasti kahel eri moel. Esiteks võime leppida selle tähendusega, milles sõna „tõde“ kasutatakse vähem vaieldavates kontekstides, nagu näiteks kõneldes tõesest väitest või „tõesest“ ehk paikapidavast teaduslikust teooriast, ja seejärel küsida, kas tõega on samas tähenduses tegemist ka romaani puhul. Seega kas romaanis avaneb – ehkki vahest mingil eriomasel viisil – samasugune tõde, nagu me väljendame eraldiseisvates tõestest väidetes ja välismaailmas toimuva kohta midagi öeldes. Selle lähenemise näiteks³ võib tuua T. M.

¹ Autor viitab konkreetsemalt järgmistele teostele: R. Barthes. Michelet par lui-même. Seuil, Paris, 1954; L. Gossman. Between History and Literature. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990; P. Gay. Style in History. Basic Books, New York, 1974. – Toim.

² H. White. The historical text as literary artifact. – Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978, lk. 85.

³ Mida võib pidada põlvnevak Aristoteelse mimesise teooriast. Selle traditsiooni lühiülevaate – rõhuasetusega 18. sajandil – annab: M. H. Abrams. The Mirror and the Lamp. Romantic Theory and the Critical Tradition. Oxford University Press, New York, 1953, lk. 8–14 ja 31–42.

Greene'i seisukoha, et kunstitõde on propositiooniline tõde.⁴ Selle arusaama üht erivormi on kaitsnud Hospers.⁵ Ta küll ei nõustu arusaamaga, et kunstist võib leida propositioonilist tõde, ning järeldab, et romaani puhul rakendamiseks tuleb tavapäraseid tõdeteooriaid muuta – kuid ta siiski ei loobu lõplikult nende tõdeteooriate põhiivast. Mooij võtab Hospersi arutluse kokku järgnevalt: „[Hospersi järgi] kunsti tõde ei ole propositiooniline tõde ehk „tõde millestki“ (*truth about*), vaid „tõetruudus“ (*truth to*); see on teatud mõttes sarnasus.“ Mooij jätkab: „Ilmselt ei takistaks miski ülendamast väidet „A on tõetruu S suhtes“ teaduslike hüpoteeside kõrgusele, kui „tõetruuduse“ mõistes väljenduv sarnasus oleks küllaldaselt piiritletud.“⁶ Kokkuvõttes niisiis ei paista Hospersi seisukoht Greene'i omast sisuliselt kuigivõrd erinevat.

Gadameri „Wahrheit und Methode“ pakub välja teise võimaluse romaani tõele läheneamiseks. Ma pean siinkohal silmas Gadameri mõistet *ästestisches Bewusstsein* (esteetiline teadvus), mille ta võttis kasutusele Kantist ja veelgi enam Schillerist alanud filosoofilise ümberkorralduse sõnastamiseks.⁷ Enne Kanti ja Schillerit polnud tunnetuse ja esteetika valdkonna vahel olemas mingit selget eraldusjoont – seetõttu polnud midagi iseäranis veidrat ega oksüümoronlikku ka „esteetilise tõe“ mõistes. Schiller aga lahutas need teineteisest radikaalselt. Ühest küljest tõstis see kunsti ja esteetika staatusesse, mida neil kunagi varem polnud olnud; teisest küljest aga pidi kunst vastsetl omandatud väärika koha eest maksma pagendusega tõe valdkonnast. Tõde ja ilu olid nüüdsest täiesti eri poolused ja mingit silda nende vahele ehitada ei olnud võimalik. Gadameri *ästestisches Bewusstsein* saavutas oma kõrgpunkti kahtlemata Derrida dekonstruktiivismis, mis salvavalt pilkas tõetsinguid kui „kohalolu metafüüsikat“; tõde kadus nüüdsest ära lõputult paljunevate tähistajate summasse ja keel paistis olevat minetanud igasuguse puutumuse temast endast väljaspool olevaga.

Gadamer kahtseb sellist esteetika ja kognitiivse tõe lahatutust südamest; ta tahaks esteetilise tõe mõiste rehabiliteerida. Sestap kerkib küsimus, kas ja mil viisil võiks romaanist olla

abi Kanti ja Schilleri hävitatu parandamiseks. Niisiis vajame sellist esteetilise tõe käsitust, mida ei oleks võimalik Greene'i ja Hospersi kombel taandada propositioonilise tõeni. Sest ilmselt toetaks see taandus kõige otsesemalt Schilleri-järgset süsteemi esteetika ja teaduse/tunnetuse vahekorras. Mina panustaksin ajaloolisele tõele.

Kahtlemata on Gadameri strateegia olemoodi kummaliselt paradoksaalne. Sest see on edukalt teostatav ainult siis, kui tõe valdkond õnnestub osaliselt esteetikale tagasi võita. Ent see eeldab jällegi eraldusjoone olemasolu esteetika ja teaduse/tunnetuse vahel. Mõistagi peab selleks tõmmatama uus eraldusjoon, kusjuures selline, mis lõikab esteetikale filosoofia territooriumist suurema tüki kui Schilleri-järgne süsteem. Aga eraldusjoont on eraldusjoon – ja sestap tundub *ästestisches Bewusstsein* olevat Kanti ja Schilleriga nüüdseks *fait accompli*, mida ei ole enam võimalik parandada. Võimatu oleks naasta esteetika ja teaduse/tunnetuse vahekorras Schilleri-eelsesesse naivismi; Schilleriga me nii-öelda kaotasime lõplikult oma esteetilise süütuse. Ent sellegipoolest on veel võimalik esteetika ja teaduse/tunnetuse maakaart ümber joonistada. Ja nimelt seda loodan ma siinses essees teha.

Käesolevas essees võtan ma romaani tõe käsitlemisel aluseks Gadameri strateegia, sest esimesena kirjeldatu näeb ette (võimalusel) naasmist esteetilise süütuse seisundisse, kus esteetikal puuduks oma kognitiivne pärusmaa. Just seetõttu saabki ajalookirjutuse näide nii huvipakkuvaks: ajaloolise tõe või ajalootunnetuse olemasolu eitavad meist vähesed. Kummatigi ilmneb järgnevalt, et ajaloolist tõde ei ole võimalik taandada propositiooniliseks tõeks. Seega kui üldse mingi valdkond võimaldab tegelda esteetilise tõe saladustega, siis on see ajalugu. Ja siit jätkates võime ka küsida, kas on võimalik põhjendatult kõnelda esteetilisest tõest romaani või üldse mingi kunstiteose puhul. Ajalookirjutus kujutab endast nii-öelda vahelaagrit, kust on võimalik esteetikale tagasi võita osa sellest territooriumist, mis kaotati teadusele/tunnetusele Schilleri *ästestisches Bewusstsein* i võidukäiguga.

⁴ T. M. Greene. *The Arts and the Arts of Criticism*. Princeton University Press, Princeton, 1940, lk. 453–454.

⁵ J. Hospers. *Meaning and Truth in the Arts*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1948; J. Hospers. *Literature and human nature*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, kd. 17, 1958, lk. 45–57. Nii selle kui ka eelnevas lauses sisalduva viite eest olen tänu võlgu Hans Mooijle.

⁶ J. J. A. Mooij. *On the objective verification of artistic truth*. – *Proceedings of the Fifth International Congress of Aesthetics*. Polak and van Gennep, Amsterdam, 1964, lk. 307.

⁷ H. G. Gadamer. *Wahrheit und Methode*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1972, lk. 38.

Keeleline pööre

1967. aastal avaldas Richard Rorty oma nüüdseks nii kuulsaks saanud antoloogia „The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method“. Sisesejuhatuses määratles Rorty keelelise pöörde kui seisukoha, et „filosoofilised probleemid on keelelised probleemid ning seega neid saab lahendada (või lihtsalt ära kaotada) keelt reformides või mõistes paremini seda keelt, mida me kasutame“.⁸ Tegelikult peitub siin kahemõttelisus. Sest ühest küljest võib peaaegu kogu analüütilist keelefilosoofiat alates Frege aegadest sõnastada just sel kombel – ning sel juhul oleks keeleline pööre samastatav kogu keelefilosoofiaga. Samas aga pidas Rorty silmas üht konkreetset muudatust keelefilosoofia enda sees, nimelt hüvastijätku empiristlike arusaamadega keelest, mille järgi niihästi keel, tõde, tähendused kui ka osutus toetuvad lõppkokkuvõttes empiirilistele andmetele välismaailmast. Selle keelefilosoofilise pöörde algataja oli Quine ja selle võib kokku võtta kolme teesiga: 1) teooria määramatus, 2) osutuse uuritatus ja 3) tõlke määramatus. Peamine idee on kõigil kolmel sama, nimelt et keel on maailmaga lõdvalt seotud – Quine'i enda tabavat metafoori kasutades, „language hangs loosely on the world“ –, seega et keele ja tõe vahekord kogetavaga on mõneti inertne ja autonoomne.

See oli halb uudis loodusteadustele, mis olid alati uhkustanud sellega, et lähtuvad teadmiste hankimisel eranditult objektiivsetest empiirilistest andmetest, ilma teadlase omapoolse panuseta, kui välja arvata loogika ja matemaatika. Empiiriliste tõendite ja teaduslike teadmiste seose (loogikalis-positivistlikust) ideaalist oldi nüüd, pärast Quine'i, sunnitud loobuma kui saavutamatu utoopiast.

Samas oli see väga hea uudis humanitaarteadustele, kus keele määrav roll teadmiste hankimisel ja kirjeldamisel polnudki kunagi olnud kahtluse all. Tegelikult oli ju keel ise olnudki humanitaarias traditsiooniliselt peamine uurimisobjekt, mis akadeemilises maailmas leidis sagedasti institutsionaliseeritud kuju teaduskonna nimetuses „Arts and Letters“. Seega ei kippunud humanitaarias keegi kahtlema keele olulisuses. Niisiis pole üllatav, et humanitaaria keelelist pööret vägagi soojalt tervitas ja et selles nähti pääseteed unustusest ja halvaksapanust, mis oli seda valdkonda nii õnnetul kombel tabanud eelmise,

loogikalis-positivistliku paradigma tingimustes.

Kummatigi unustasid humanitaarteoreetikud keelelisest pöördest kasu lõigates ära, et Quine oli silmas pidanud loodusteadusi ja et igatahes polnud talle mõttessegi tulnud rehabiliteerida humanitaariat, mille suhtes ta tundis vaid vastumeelt ja halvakspanu. Võib-olla ongi osa keelelise pöörde puudustest humanitaarias seletatavad just sellega. Quine'i rünnak empirismi pihta puudutas põhimõtteliselt empiiriliste faktide ja teadusliku teooria vahekorda, niisiis vahekorda välismaailmast hangitavate teadmiste ja selle vahel, mille kohta need teadmised on. See oli uus kannapööre välismaailma tunnetamise kognitivistlike ürituste uurimises. Kuid keelelise pöörde eestvedajad humanitaarias ei hoolinudki õigupoolest tõest ega kognitivistlikest üritustest. Nemad nägid keelelises pöördes üksnes oodatud tunnustust keelele.

Ehkki ma ei pretendeeri selle teemaga seoses viimase sõna õigusele, ütleb sisetunne mulle, et arusaamatuse põhjus oli tõe küsimuse kahe eri tasandi kokkusulutamises. Esiteks on olemas tekstis esitatud välismaailma kohta käiva(te) tõe/tõdede (objekti)tasand. Teiseks on olemas (meta) tasand, kus tehakse tõeselt (või muidugi ka mitte) kindlaks, *mis* tõde(sid) tekst öieti välismaailma kohta esitab ja kas need tõed on legitiimsed. Teine tasand nii-öelda keskendub esimese astme tõe asemel selle tõe tähendusele. Loodusteadustele läheb tegelikult korda ainult esimene tasand. Ent keerukates kirjanduslikes tekstides võivad küsimused tähendusest ja tõlgendusest tõe küsimuse hoopis tagaplaanile suruda – sel juhul muutub tegelikult oluliseks just teine tasand.

Siin on oluline tähele panna kaht asjaolu. Esiteks ei olnud teisest tasandist Quine'i enda teoorias kuigivõrd juttu, nagu võibki eeldada tema loodusteadusliku kallaku tõttu.⁹ Teisiti öeldes ei omanud tähenduse küsimus tema silmis kunagi suuremat tähtsust. Selles kontekstis on valgestav teada, et Donald Davidson – Quine'i kõige tuntum ja mõjukam õpilane – on koguni sõnaselgelt ja teadlikult taandanud tähenduse küsimused tõe küsimustele. Teiseks on objekti- ja metatasandi kokkusulutamine humanitaarias enam-vähem loomulik toiming. Sest siin on olukord tavaliselt üsna vastupidine Quine'i ja Davidsoni juhtumile: humanitaarias on tõe küsimused tihedalt seotud tähenduse küsimustega, ja mitte üksnes sel labasel põhjusel, et väidete või tekstide

⁸ R. Rorty (ed.). The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method. University of Chicago Press, Chicago, 1967, lk. 3.

⁹ Ehkki ei puudunud seal täiesti, kui mõelda tema „semantilise tõusu“ mõistele, vt. Sõna ja objekt. Tlk. A. Unt. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2005, lk. 362–369.

tõesus on tuvastatav alles pärast seda, kui nende tähenduses võidakse kindel olla. See asjaolu ongi eeldus teadmisele, et tähenduse omistamine ja tõe omistamine on täiesti omaette protseduurid. Kui metafoorselt väljenduda, siis vajame ühest küljest keele, tähenduse ja tõlgenduse „rõhttelge“ ja teisalt täiesti eraldi seisvat tõe ning keele ja välismaailma seose „püsttelge“. Humanitaarias aga on keel, kui kasutada Nelson Goodmani käepärast väljendit, „üks maailma tegemise viise“; tõlgendamine pole üksnes *tähenduse*, vaid ka *välismaailma* omistamine. Seega määrab tähendus tõe, selles mõttes et ta seab omaenese tingimused tõesusele; seetõttu on püst- ja rõhttelje teineteisest lahutamine sama hästi kui võimatu. Selles mõttes on Derrida kurikuulus väide „il n’y a pas de hors-texte“ [ei ole olemas väljaspool-teksti] vähem pöörane, kui esmapilgul võib näida, sest tal oli õigus, kui ta ütles, et teksti tähendus määratleb välismaailma hoopis teisiti kui prototüüpiline eraldiseisev tõene väide.

Kuid eelnev ei välista sugugi tekstist (onto-) loogiliselt lahus oleva pärismaailma võimalikkust ja see omakorda võib muuta problemaatiliseks vahekorra teksti ja selle vahel, millest tekst on. Siiski kaldus enamik keelelise pöördede eestvedajaid võtma Derrida väidet täiesti sõna-sõnalt ja asus välismaailma „tekstualiseerima“, see tähendab suhtuma välismaailma otseselt kui tõlgendamist ootavasse teksti. Liiatigi leidis see kirjandusteooria piire kaugelt ületanud tava suhtuda kõigesse kui teksti koha ka antropoloogias, kultuuriteaduses, õigusteaduses ja sotsioloogias ning jõudis otsaga koguni ettevõtetus- ja raamatupidamisteaduskondadesse.¹⁰ Teksti vormilisi tunnuseid hakati kuvama ühiskondliku ja kultuurilise tegelikkuse kõikidele valdkondadele – tulemuseks oli, et objektiivselt olemas olevad probleemid kängitseti nüüd neist kõnelevate tekstide mõjul semantiliste ja keeleliste probleemide vormi.

Derrida lause selline „idealistik“ tõlgendus – ja sellega kaasnev soovimatus tegelda teksti kognitiivsete taotlustega – tulenes arvatavasti sellest lihtsast tõigast, et keeleline pööre leidis tee humanitaariasse just kirjandusteooria kaudu. Seega eriala kaudu, mis tegeleb romaani ja luule tõlgendamise probleemidega. Kuna romaanid on ilukirjandus ja harilikult ei taotle tegelikult aset leidnud sündmuste kirjeldamist, pole erilist mõtet otsida romaanist ka osutatavat. Seetõttu jäi püst-

telg tähelepanuta ning teoreetikud pühendusid edaspidi üksnes tähenduse ja tõlgenduse rõhtsuunalisele teljele. Nagu minu arutluse käigus selgub, on see romaani puhul vaid poolik tõde, sest teksti välismaailmaga siduv püsttelg on olemas ka ilukirjanduses ja romaanis. Samas pole kaugeltki lihtne öelda, kuidas nimelt ja millises ulatuses romaan tegelikkust kujutab – ning kirjandusteoorias jäi see probleem enamasti puutumata, eriti pärast dekonstruktivismi peaaegu absoluutset võidukäiku.

Nii või teisiti pöörati kogu tähelepanu tähenduse ja tõlgenduse rõhtsuunalisele teljele tõe ja kognitiivsete taotluste püsttelje arvelt, mistõttu on meil nüüdseks olemas muljetavaldav varamu väga keerukaid teooriaid kirjandusliku teksti tõlgendusest – meenutagem fenomenoloogiat, strukturalismi, poststrukkturalismi, uuskriitikat, hermeneutikat selle paljudes versioonides, uushistorismi, dekonstruktivismi, semiootikat jne. –, kuna aga kirjanduse ja teksti tõesuse põld on jäänud sööti ja paljaks.¹¹

Kui keeleline pööre oleks leidnud tee humanitaariasse läbi ajalookirjutuse, oleks ajalood võinud kujuneda hoopis teistsuguseks. Ajaloolased, nii nagu romaanikirjanikudki, kirjutavad tekste. Kummategi oodatakse ajalootekstil mineviku teatud osa kohta tõe esitamist. Ja ükski mõistlik inimene ei eita, et sageli läheb ajaloolastel see korda. Ülesandega mitte toime tulnud ajaloolane langeb oma kolleegide mõru kriitika alla. Sellele järgneb ajalooteemaline väitlus ja meil pole mingit põhjust kahelda, et sedalaadi väitlusküsimused on põhimõtteliselt lahendatavad tugevate põhjendite ja dokumenteeritud tõendusematerjaliga. Siit võrsub ka küsimus, kuidas võiks ajalooline tõde aidata meil mõista tõe kirjandustekstis.

Seda küsimust käsitledes tuleb tähele panna, et võrdlus romaani ja ajalooteksti vahel eeldab keskendumist ühele üsna erilisele teksti variandile, nimelt narratiivile. Tekste on määratult erinevaid – luule, kohtuprotokollid, seadused, rahulepingud, majapidamisriistade kasutusjuhendid, armastuskirjad, e-kirjad jne. –, kuid ükski nendest ei võimalda kõnelda romaani ja ajalooteksti ühisosast. Selleks otstarbeks sobib ainult narratiiv, ja seegi vaid osaliselt, nagu ma olen esimesena valmis tunnistama. Ajalookirjutuse puhul mõelgem teostele nagu Burckhardti „Itaalia renessansikultuur“ või Huizinga

¹⁰ Vt. J. S. Nelson, A. Megill and D. N. McCloskey (eds.). *The Rhetoric of the Human Sciences: Language and Argument in Scholarship and Public Affairs*. The University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1987.

¹¹ Silmatorikav erand on L. B. Cebik. *Fictional Narrative and Truth. An Epistemic Analysis*. University Press of America, New York, 1984, eriti 6. peatükk. Kuid raamat valmistab pettumuse, sest paneb ette näha romaanis leiduva „narratiivse tõe“ mudelina sotsiaalteaduslike uurimuste tulemusi.

„Keskaja sügis“. Sellised nn. läbilõikeuurimused kirjeldavad teatavat ajajärku, sugugi jälgimata mingit läbi aja toimuvat muutust, nagu oodatakse narratiivilt.¹² Samas kui 19. sajandi realistlik või naturalistlik romaan säilitas veel oma põhimõtteliselt narratiivse vormi, polnud 20. sajandi romaan enam sugugi ilmtingimata narratiivne – niisii olid selleks ajaks võimalikud ka teistsugused teksti vormid. Enesestmõistetavalt ei saa ma kõnelda korraga kõikidest neist vormidest. Sestap pean ma romaanist rääkides silmas selle tagasihoidlikumaid, 19. sajandi variante ja jätan lahtiseks küsimuse, mil määral minu põhjendid kehtivad ülejäänute puhul. Millestki tuleb ju alustada.

Narratiiv

Narratiivi tõesuse probleem äratav mõistagi huvi – niihästi ajalookirjutuse kui ka romaani puhul –, mida ütlevad sel teemal filosoofid. Õnnkombel on enamik 20. sajandi filosoofiast keelefilosoofia – sestap võiks arvata, et teksti ja narratiivi tõesuse kohta jätkub uurimusi küllaga. Ent meie suureks hämmastuseks selgub, et keelefilosoofid ei olegi seda probleemi käsitlenud. Mis võib tekitada tunde, et keelefilosoofia on tänase päevani jäänud kummaliselt poolikuks, kuna on jätnud sootuks tähele panemata teksti ja narratiivi ning nendest võrsuvad filosoofilised probleemid.

Siiski leidub üks erand. Ühes hiljutises essees võttis Galen Strawson ette mitmed kaasaegsed seisukohad, mis omistavad narratiivile võime midagi selgitada, ning jõudis järeldusele, et need on tõsiselt liialdatud ja koguni eetilises mõttes ohtlikud. Muidugi mõista valmistab see pettumust. Samas on tema käsitlus huvipakkuv ja aitab meil narratiivi tõesuse küsimuses tõele lähemale jõuda.¹³ Strawson alustab sellest, millisena me kogeme iseennast. Ta sõnastab seejuures kaks erinevust. Esiteks erineb enese kogemine „jaotusteta tervikuna“ – korratu kaosena – enese kogemisest „seesmise mõttelise olendina“, millisel puhul kaosest justkui loodaks mingi omaette vaimse olendi vaatepunktist nähtuna kord. Teiseks erineb „diakrooniline enesekogemus“ „episoodilisest enesekogemusest“. Strawson ei seleta, milline

on nende kahe erinevuse omavaheline seos; veel enamgi, pärast esimese erinevuse mainimist ei pöördu ta selle juurde oma essees enam kordagi tagasi. Sestap alustagem teisest erinevusest. „Diakrooniline enesekogemus“ on narratiivne, sest siin me kogeme ennast kui minevikku, olevikku ja tulevikku siduvat, kestvart narratiivi. Strawson märgib, et paljud narratiivi eestkõnelejad on sõnastanud sedalaadi enesekogemuse kui eneseteadvuse vältimatu osa ja nimetab selle vaateviisi „narratiivse identiteedi teesiks“. „Diakroonilisele enesekogemusele“ vastandab ta „episoodilise enesekogemuse“, milles puudub side meie erinevate ajahetkede kogemuste vahel. Ennast näiteks tuues ta ütleb, et osa inimesi on pigem „episoodikud“ kui „diakroonikud“ ja et seega on narratiivne identiteedi tees väär. Teisisõnu meie identiteeti ei sõltu sellest, kas me loome oma kogemuste rikkalikust valikust sidusa narratiivi või ei.¹⁴ Üldisemas plaanis ütleb Strawson, et „minevik võib olla olevikus kohal või elav ilma, et ta oleks kohal või elav minevikuna“.¹⁵ Teisisõnu öeldes see, et võime kogeda osa oma elust kui minevikku, ei tähenda, et me seejuures kogeksime minevikku, sest iga sugune kogemus saab aset leida üksnes olevikus.

Ma nõustun täielikult Strawsoni arutluskäiguga, kuid mitte tema järeldusega. Esiteks kõneleb Strawson *enesekogemusest*, puudutamata kusagil küsimust, mismoodi on kogemus seotud *enesetunnetusega*. Täiesti võimalik, et see erinevus on tema jaoks ka ebaoluline. Nii näiteks on üks filosoofe, kelle narrativismi Strawson arvustab, Charles Taylor. Strawson osundab teda järgnevalt: „*enesest arusaamise* esmane eeldus on elu nägemine narratiivina“.¹⁶ Taylor räägib siin ilmselgelt enesetunnetusest, mitte Strawsoni enesekogemusest, kuid Strawson libiseb sellest vaikides üle. Kummategi on neil suur vahe. Me võime küll Strawsoniga nõustuda, et kogemus saabki aset leida ainult siin ja praegu ning et lihtsa loogika järgi pole kellelgi võimalik kogeda oma endist mina. Ent oma endist mina siin ja praegu tunnetada ei ole mingi probleem, olugi et see endine mina ei saa olla olevikus kogemuse objekt. Seetõttu saab Strawsoni episoodiline enesekogemus käia rahulikult koos diakroonilise

¹² Ehkki sageli rõhutati, et selliste ajajärkude spetsiifilisena nägemine eeldab arusaamist erinevusest nende ja kogu eelneva ja järgneva vahel. Selles mõttes võib öelda, et isegi läbilõikeuurimustes sisaldub narratiiv.

¹³ G. Strawson. *Against narrativity. – Real Materialism and Other Essays*. Oxford University Press, Oxford, 2008, lk. 180–227.

¹⁴ Tuleb tunnistada, et Strawsoni käsitlus on kohati ebatäpne, sest ta toob „diakroonilise“ ja „episoodilise“ enesekogemuse kasutusele psühholoogiliste kategooriatena, mitte loogikaliste ega filosoofiliste mõistetena. Võib-olla on diakrooniline mina psühholoogiliselt mõistetav ka siis, kui ta on filosoofiale vastuvõetamatu.

¹⁵ G. Strawson. *Against Narrativity*, lk. 192.

¹⁶ G. Strawson. *Against Narrativity*, lk. 195, siinkirjutaja kursiiv.

või narratiivse kognitiivse enesekäsitusena.

Juhtumisi võib see arusaamine aidata meil lahendada ühe vana vaidluse narrativistlikus ajaloo filosoofias, mis puudutab narratiivi autonoomset vahekorda sellega, millest narratiiv räägib. Louis O. Mink kaitses sedalaadi autonoomiat põhjendusega, et narratiiv on iseenesest *post facto* ja seega midagi radikaalselt erinevat oma ainesest. Tema kuulsal sõnastuse kohaselt „lugusid ei elata, vaid jutustatakse“.¹⁷ Esmalt tuleb elu ise ja alles hiljem saab võimalikuks elunarratiivi *jutustada*, kui me seda soovime. Tegelik elu on sisuliselt mittenarratiivne kategooria ning me peame täielikult vältima kiusatust kuvada narratiivi elule enesele. Ja just selles seisnebki narratiivi teatav autonoomia võrreldes eluga või jutustamisele tuleva tegelikkusega. Sama kehtib mitte ainult individuaalse elu, vaid ka ajaloo puhul üldiselt. Seega peaksime loobuma ideest, „et on olemas mingi piiritletud ajalooline tegelikkus, kõikide meie kuidas-kõik-tegelikult-oli-tee-maliste narratiivide keerukas osutatav, mingi suur jutustamata lugu, mida ajaloonarratiivid püüavad esitada“.¹⁸ Sama vaadet on kaitsnud Arthur Danto ja Hayden White (nagu muuseas ka mina). Minki seisukohta on fenomenoloogia vaatepunktist arvustanud Paul Ricœur ja veelgi veenvamalt David Carr. Mõlemad ütlevad, et me kogeme ja organiseerime oma elu narratiivina. Niisiis ulatub narratiiv tööpoolest kõikjale ja meil polegi võimalik leida tasandit, kus narratiivi veel ei ole. Nagu Carr ise oma seisukohta kokku võtvalt on öelnud: „Louis Mink lähtus seega täiesti vääristusest, öeldes et lugusid ei elata, vaid jutustatakse. Neid jutustatakse elu käigus ja elatakse jutustamise käigus.“¹⁹

Strawsonit appi võttes on kummatigi võimalik kindlaks teha, kellel on selles vaidluses õigus ja kelle mitte. Minkil on õigus, kui ta ütleb, et me ei koge elu narratiivselt; enesekogemuse mina on paratamatult „episoodiline“ mina, kui kasutada Strawsoni väljendit. Ent Carril on omakorda õigus, kui ta väidab, et see episoodiline mina kannab alati diakroonilist, seega sisuliselt narratiivset kestvust. Kuid see narratiivne kestvus ei ole meile antud enesekogemusena, vaid enesetunnetusena – olgu see enesetunnetus kui tahes algeine, kildudest koosnev või ebarahuldav.

Sel kombel on meil võimalik näha narratiivi

transsendentaalsena: narratiiv on igasuguse enesetunnetuse võimalikkuse transsendentaalne eeltingimus. Tuletagem meelde Kanti ruumi ja aja *Anschauungsform*’e, mis tema sõnul ei ole välismaailma omadused, vaid transsendentaalne eeltingimus välismaailmas oleva kohta teadmiste omamise võimalikkusele seeläbi, et olevale kuvatakse need *Anschauungsformen*. Sama lugu on narratiiviga. Narratiiv ei ole lihtsalt üks mittemest enesenägemise viisist, mille võiks suuremate kadudeta vahetada mõne mittenarratiivse – näiteks teadusliku – enesekäsitusviisi vastu. See on ainus ja eriline enesetunnetuseni jõudmise viis. Teadus võib pakkuda meile „teadmisi meist“, aga mitte „enesetunnetust“. Et selgitada, mis vahe on teadmistel meist ja enesetunnetusel, tulen ma veelkord tagasi Strawsoni essee nimetatud esimese erinevuse juurde. Nagu te ehk mäletate, oli tegu erinevusega enese kogemise vahel „jaotusteta tervikuna“ ja enese kogemise vahel, nii nagu tema seda nimetab, „seesmise mõttelise olendina“. Kuigi Strawson ise sellest erinevusest oma essee rohkem juttu ei tee, tundub üsna loomulik samastada see erinevusega *episoodilise* ja *diakroonilise* või *narratiivse* mina vahel. Jaotusteta tervik, mis ei saa olla enam kui koostisosade summa, ongi kahtlemata kõikide episoodiliste enesekogemuste liitmise saadus. Seevastu mina kui „seesmine mõtteline olend“ on niisama endastmõistetavalt midagi, mis on antud meile diakroonilise, narratiivse enesekogemusena ja mis viitab mingile kestvale „olendile“ diakroonilises mina-narratiivis. Peamine erinevus nende kahe vahel on muidugi see, et teises esineb püsiv „olend“, olgu mõtteline või mitte, mis esimeses tavapäraselt puudub. Need diakroonilised, narratiivsed olendid ongi niisiis transsendentaalne eeltingimus *enesekogemusest* (võimaliku) *enesetunnetuseni* jõudmiseks (mida ei tohiks samastada teadmistega endast).

Strawsonit selle pilguga lugedes võime järeldada, et täpselt samuti nagu Kanti transsendentalism selgitab, kuidas on võimalik tajuda maailma ajas ja ruumis olevatest omaette objektidest koosnevana, annab narratiivne transsendentalism meile need „seesmised mõttelised olendid“, mille kaudu meil on võimalik käsitada oma mina diakroonilise, omaette objektina. Ja pole mingit põhjust arvata, nagu eelneksid need olendid kuidagi oma narratiivsele transsendentaalsele algele: nad sünnivad ainult tänu narratiivile.

¹⁷ L. O. Mink. *Historical Understanding*. Cornell University Press, Ithaca, 1987, lk. 60.

¹⁸ L. O. Mink. *Historical Understanding*, lk. 202.

¹⁹ D. Carr. *Time, Narrative, and History*. Indiana University Press, Bloomington, 1986, lk. 125–126.

Ajalookirjutus

Selle tõdemuseni jõudnuna võime nüüd jätkata narratiivse ajalookirjutuse teemaga. Nagu peatselt selgub, on suur osa eespool mina kohta öeldust muutmatul kujul ülekantav ajalookirjutusele. Ja ma ei kohku väitmast, et kogu ajalookirjutuse alus ja paradigma ongi meie käsitus oma minast: enesetunnetus on igasuguse ajalootunnetuse eeskuju, ehkki mõistagi ei tule sellest järeldada, nagu peaks kogu ajalookirjutus tegelikkuses seda eeskuju matkima. Niisamuti on teaduslikke probleeme sagedasti käsitletud epistemoloogia eeskuju põhjal, mis ei võimaldanudki leida usaldusväärseid vastuseid.

Strawsoni sõnastatud erinevus episoodilise ja narratiivse mina vahel on analoogne Danto sõnastatud erinevusega eraldiseisvate tõeste väidete nagu „Newton sündis Woollethorpe’is esimesel jõulupühal 1642.“ ja nn. narratiivsete lausete vahel, nagu „„Principia Mathematica“ autor sündis Woollethorpe’is esimesel jõulupühal 1642.“. Erinevalt esimesena toodust on narratiivses lauses kokku pandud kaks eraldi ajaloosündmust – Newtoni sünd ja tema teose „Principia Mathematica“ avaldamine (1687). Narratiivne lause niisiis teeb seda, mida narratiivid ikka, s. t. seob ajalisel eraldatu üheks tervikuks. Seega võiksime nimetada *esimest lauset* Strawsoni märksõna kasutades „episoodiliseks“, kuna aga *teise* puhul võime põhjendatult nõustuda Danto endaga, kes nimetab seda „narratiivseks lauseks“. Lisaks rõhutab Danto, et kõnealust narratiivset lauset ei oleks saanud koostada aastal 1642, vaid alles pärast aastat 1687, kui avaldati „Principia Mathematica“. Alles pärast 1687. aastat oli võimalik teada, et 1642. aastal sündinud laps kirjutab oma edasises elus nimeatud raamatu. Danto sõnul teebki just see antud narratiivsest lausest tüüpilise ajalooväite. Ajaloo tunnetus ja mõistmine peaksid eeskätt rajanema teadmiste *ex post facto*. Ja siingi võime ühiselt nõustuda Dantoga. Võib öelda, et teadlikkus ajaloost saigi alguse ühes teadlikkusega inimeste tahtliku tegevuse tahtmatust tagajärgedest ja kaasnenud võimega mõista (ja väljendada) mineviku ja oleviku asümmeetriat. Läänemaailmas on selle ajalooteadlikkusega kaasnenud ka arusaami-

ne meie tihti suurepärase kavatsuste ja nende tihti hukatuslike ettenägematute tagajärgede sümmeetriast.²⁰ Saksa filosoof Hans Michael Baumgartner transsendeeris Danto mõttekäigu täpselt samuti nagu mina hetk tagasi Strawsoni oma. Ta nõustub täielikult Danto seletusega narratiivsete lausete kohta ja Danto teesiga, et narratiivne lause võib näidata meie vahekorda minevikuga.²¹ Kuid tema sõnul on Danto jätnud arvestamata asjaolu, et narratiivid – ka need, mis koosnevad narratiivsetest lausetest – moodustavad enamasti mingi narratiivse, diakroonilise terviku. Tõepoolest, mitte kusagil kõnealuses raamatus (ega kusagil mujal) ei kõnele Danto narratiivist selles seoses; ta ei paku kusagil välja ajalooteaduslikku ega narratiivset vastet Strawsoni „seesmisele mõttelisele olendile“, millest võiks välja lugeda transsendentaalse seletuse ajalootunnetuse võimalikkusele.

Baumgartneril on sellele häirivale lüngale Danto mõttekäigus ka oma seletus. Põhiliselt leiab ta, et vaatamata narratiivsete lausete tabavale analüüsile jäi Dantol kahe silma vahele see, et (ajalooaineline) narratiiv tekitab seesuguseid „mõttelisi olendeid“, teatavaid „narratiivseid üksusi“, mille tekkimine on seletatav alles siis, kui suhtuda narratiivi Dantost tõsisemalt.

Selliste mõtteliste olendite näitena ajalookirjutuses pakub Baumgartner välja mõisted nagu „keskaeg“, „Prantsuse revolutsioon“ ja „renessanss“. Edasi arvustab ta Dantod nende mõistete kasutamise pärast nii, nagu osutaksid nad asjadele, mis on ontoloogiliselt staatusest samaväärsed nendega, millele osutavad pärisnimed, nagu „Caesar“ või „Napoleon“.²² Nii näiteks kirjutab Danto: „Et „Petrarca algatas renessansi“ oleks tõene, on loogiliselt vajalik renessansi toimumine, ehkki tegelikult võinuks renessanss toimuda olenemata sellest, kas Petrarca selle algatas või mitte.“²³ Vaieldamatult jääb Danto sõnastusest mulje, et renessanss on lihtsalt üks paljudest objektidest mineviku inventaris, niisamuti nagu Petrarca ise, tema armastatu Laura, kuningad, riigimehed, õpetlased ja tavainimesed oma mõtete ja tegudega. Kuid nagu Danto lause kummalisus isegi näitab, ei saa „asju“ nagu renessanss sellisena käsitada. Pigem kuulub renessanss, erinevalt ajaloolistest isikutest nagu Petrarca, Louis XIV

²⁰ Vt. F. R. Ankersmit. *Sublime Historical Experience*. Stanford University Press, Stanford, 2005, ptk. 8.

²¹ H. M. Baumgartner. *Kontinuität und Geschichte. Zur Kritik und Metakritik der historischen Vernunft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1972, lk. 281.

²² Ühtlasi olgu meenutatud, mida ma kirjutasin märksõna „renessanss“ kasutuse kohta Dantol käesoleva essee teise osa lõpus.

²³ A. C. Danto. *Narration and Knowledge. With an Introduction by L. Goehr and a Conclusion by F. Ankersmit*. Columbia University Press, New York, 2007, lk. 157.

ja Napoleon, niisuguste „asjade“ kategooriasse (ma sõnastan siin meelega ebamääraselt ja neutraalselt), mis esinevad ja millest saab mõtestatult kõnelda ainult minevikuainelistes *narratiivides*. Need on nii-öelda eranditult *narratiivsed* asjad. Nagu ütleb Baumgartner: „Nende tähelepanekute valguses on biograafia teoreetilise paradigma rõhutamine eksitav.“²⁴ Seletus on selles, et isikute või indiviidide nagu Caesar ja Napoleon üheseltvõetavuse ja kestvuse tagavad mõisted (või sortaalid, nagu võiks öelda filosoof) „isik“ ja „indiviid“, sest nende mõistetega on tähistatud kategooria objekte, millele on alati omane üheseltvõetavus ja ajaline kestvus. Põhimõtteliselt teine lugu on mõistetega nagu „keskaeg“ jne., sest need (tavaliselt ajaloolised) mõisted ei *eldda* üheseltvõetavust ja kestvust (erinevad mõistetest „isik“ ja „indiviid“), vaid alles *tekitavad* seda.²⁵ Seevastu konkreetsete indiviidid, loomad, toolid ja laud ei vaja üheseltvõetavuse ja kestvuse omandamiseks keelt – neil on nimetatud väärt omadused juba olemas, vaatamata sellele, kas ühtki sõna kunagi poeetatakse või mitte. Mõeldamatu oleks väita, et neile antakse need omadused siis, kui me inimesi, loomi jne. määratleme; mitte meie ei ole maailmakõiksuse loojad. Seega on narratiivne ajalookeel – millesse Danto andis meile nii põhjaliku sisesevaate – transsendentaalne eeltingimus teadmiste ajaloolistest „asjadest“, nagu „keskaeg“, „Prantsuse revolutsioon“ ja „renessanss“.

Siit ka Baumgartneri tees, et Danto mõttekäik teoses „Analytical Philosophy of History“ alles ootab transsendentaliseerimist.²⁶ Sellegipoolest vestlevad ajaloolased neist iseäralikest narratiivsetest „asjadest“ täiesti mõtestatult ja see, et biograafia eeskujul siin ei toimi, et paista peatavat ei mineviku tundaõppimist ega selle tegevuse kognitiivset põhjendamist. Ja kohe tekibki küsimus, kuidas ajaloolasel siis õnnestub minevikku Baumgartneri poolt silmas peetud mõistete abil valgustada, mõistma hakata või koguni seletada. See küsimus toob mind käesoleva arutluse tuuma juurde.

Ajaloo tõde

Esmalt olgu öeldud, et sageli pakuvad narratiivid meile toimunu – olgu tegelikult või kujuteldavalt toimunu – *representatsioon*. Selles mõttes võivad narratiivid sarnaneda maalitud portreedele või maastikumaalidele, mis teatavasti on kunstniku tähelepanu paelunud modelli või mägede-metsade representatsioonid. Kumatigi ei tohi neid kaht mõistet omavahel ära segada; nii näiteks ei ole isikut, maastikku ega natüürmorti võimalik esitada narratiivina, ehkki kõiki neid on võimalik probleemideta kujutada (*represent*). Veelgi olulisem on, et sugugi kõik narratiivid ei representeerid; mõtleme kas või perekonnaseisuameti registrile või E. M. Forsteri teada-tuntud vastandusele 1) „kuningas suri ja seejärel suri kuninganna“ ning 2) „kuningas suri ja seejärel suri kurbuse kätte kuninganna“, kus esimene on lihtsalt narratiivne, kuna aga teine on mini-lugu, mis *representeerib* kuninganna meeleheidet armastatud kaasa surma pärast.²⁷ Et narratiiv representeeriks, peab see olema organiseeritud keskse objekti või teema ümber – olgu see aset leidnud päris või kujutletavas tegelikkuses või üldsegi ainult narratiivi tasandil nagu Baumgartneri silmas peetud mõisted. Seega esineb narratiivi ja representatsiooni mõistete vahel teatav asümmeetria. Ent kuna ajaloonarratiivid on alati organiseeritud ühe või mitme objekti või teema ümber, siis võime ajaloonarratiivile julgelt omistada ka representatiivse funktsiooni.

Vaatame nüüd representatsiooni lähemalt ja keskendume pildilisele representatsioonile, sest kõige selgemini avalduvad kõik representatsiooni olulised tunnused just siin. Võtame Napoleoni portree, mida kõik on valmis pidama Napoleoni representatsiooniks. Siiani on kõik probleemitu; probleemid tekivad alles siis, kui küsida, mida pidada representatsiooni representeeritavaks. Seega – mida antud portree representeerib? Endast mõistetav vastus on muidugi – Napo-

²⁴ H. M. Baumgartner. Kontinuität und Geschichte, lk. 229.

²⁵ Seda seisukohta kaitsesin ma oma raamatus: F. R. Ankersmit. Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language, Martinus Nijhoff, Boston, 1983.

²⁶ Baumgartner kordas sama teesi mitu aastat hiljem: „Eelkõige tuleb mees pidada, et teksti struktuuri iseloomustav mõiste „narratiiv“ ei ole kirjandusliku, vaid loogilise tähendusega [– –] Sest kui analüüsida ajaloolise objekti narratiivset alusstruktuuri, siis ilmneb, et iga ajaloo kujutis, s. t. iga asjadeseis, mida mõistetakse kui ajaloolist asjadeseisu, on: 1) eraldiseisev, 2) retrospektiivne, 3) konstruktiivne ja 4) mõttelt kooskõlas kogu ajaloo ilma lõpetuseta, s. t. tulevikule avatud.“ (H. M. Baumgartner. Die Erzählstruktur des historischen Wissens und ihr Verhältnis zu den Formen seiner Vermittlung. – Historisches Erzählen. Formen und Funktionen, hrsg. von S. Quandt, H. Süssmuth, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1984, lk. 73–74, originaalis autori tõlge.)

²⁷ E. M. Forster. Aspects of the Novel [1927]. Harcourt, New York, 1985, lk. 86.

leoni. Nüüd aga mõelgem, kuidas on Napoleoni representeerinud David, parun Gros ja Gillray. Kõik need representatsioonid on vägagi erinevad – ja sama võib öelda kõikide kahesaja aasta jooksul lugematute ajaloolaste kirja pandud Napoleoni representatsioonide kohta. Kas siis ei järeldu siit, et igale nii erinevale representatsioonile vastab ka eri representeeritav? Ent kas ei kerki kohe loomulik vastuväide, et see pole võimalik – kõikidel neil pildilistel ja ajaloolistel representatsioonidel peab ju ometi olema üks ja sama representeeritav, nimelt mees, keda me kõik tunneme Napoleon I nime all, kes elas aastatel 1769–1821 ja oli Prantsusmaa keiser?

Ent kui me ütleme nii, siis jääb miski täpsustamata. Sest oletagem, et üht ja sama isikut on kujutatud *en face*, *en profil*, tagantpoolt jne. – kas ehk ei oleks kohane öelda, et iga kord on representeeritav selle isiku erinev aspekt? Niisiis tõepoolest on igal representatsioonil oma representeeritav, mille representatsioon määratleb või mille esile toob. See ongi minu põhiväide käesolevas kirjatöös – siit tees, et see, mida representatsioon representeerib (nt. Napoleon) peab olema rangelt lahus representatsiooni representeeritavast (nt. konkreetsest Napoleoni aspektist).²⁸ Seega ei ole representatsioon, nagu esmapilgul võidakse arvata, kaht punkti, vaid kolme punkti hõlmav operatsioon. Meil on – esmalt – tegelik(ud) objekt(id) (Napoleon) ja teiseks antud objekti(de) representatsioonid. Ent kolmandaks lohistab iga representatsioon kaasas oma representeeritavat nagu meie oma varju päikesepaistelisel päeval. Ja tegelikkuse objekte representatsiooniga ühendav joon on märksa hapram ja ebakindlam kui see joon, mis ühendab representatsioone representeeritavaga. Napoleonist võib küll luua lõputu hulga pildilisi või ajaloolisi representatsioone, kuid igale representatsioonile vastab ainult üks representeeritav (kuigi tuleb tunnistada, et võimatu on ammendavalt ja lõplikult öelda, mis nimelt on see representeeritav, kuna see sõltub sellest, milliseid teisi Napoleoni representatsioone on olemas).

Seega ärgem võtkem eelneva puhul eeskujuks osutussuhet, kuigi tuleb tunnistada, et

maalitud portree puhul tunduks see samm vägagi ahvatlev. Me kipume vaatama Napoleoni portreed kui lihtsalt üht eriti keerulise ehitusega väidet Napoleoni kohta, milles on Napoleonile osutatud samamoodi nagu (kirjeldavas) tõeses väites. Pildid ei osuta, sest neis ei ole võimalik leida eriomaseid osutavust võimaldavaid tunnuseid – mis on toimiva osutussuhte puhul *sine qua non*. Maali kohta, millel on Napoleon, võib öelda, et see on *maal Napoleonist*, aga mitte et see *osutab* Napoleonile samamoodi nagu lause „Napoleon kaotas aastal 1815 Waterloo lahingu“.²⁹ Seega meenutab representatsioon märkide käsitust Fregel, Peirce'il, Ogdenil ja Richardsil: esiteks on märk ise, teiseks omab märk laiendit, see tähendab osutab teatava(te) le tegelikkuses oleva(te)le objekti(de)le ja kolmandaks on märgil tähendus või konnotatsioon. Kuid neil on ka erinevus: märgi tähendus või konnotatsioon on kontseptuaalne üksus ja on leitav sõnastikust. Kuid representatsiooni representeeritav ei ole kontseptuaalne (ehkki on määratletud ajalooteksti kontseptuaalsel tasandil toimuvast), sest nagu me nägime, on tegu (välismaailma) *asjade* teatava aspektiga. See ei ole kontseptuaalne, vaid osa välismaailmast endast. Niisiis jääb representeeritav kusagile tähenduse ja osutuse – või konnotatsiooni ja denotatsiooni – vahepeale. Olgu vahest lisatud, et kõige lähemal kõigele sellele on Saussure'i märgiteooria, sest Saussure ei võtagi seisukohta küsimuses, kas tähistatav on midagi kontseptuaalset või tegelikkuses olevat.

Siiski on representeeritaval veel üks nime-tamist vääriv omadus – ja see võimaldab meil tuua selguse ka ajalookirjutuse ja romaani vahekorda. Ma pean silmas fakti, et representeeritav ei osuta mingile individuaalsele asjale ega ei tähista individuaalset asja; nagu nägime, on tegu hoopis konkreetse asja mingi *aspektiga*. Ja ehkki kõnealune asi võib vabalt olla kindlaks tehtav individuaalne välismaailma objekt – näiteks Napoleon –, ei kehti see representeeritava puhul. Kuigi vahel (olgu mitte alati) on võimalik aspekte näha kindlaks tehtavate individuaalsete asjade kaudu, ei ole asjade aspektid ja asjad ise sugugi üks ja sama.

²⁸ See, mida ma siinkohal nimetan „aspektideks“, on tõenäoliselt üsna lähedal sellele, mida Mooij pidas silmas „tüüpilise“ all ja mida ta kirjeldab kui üldise ja erilise sulamit. „Eriline“ omandab siinjuures „universaalse tähenduse“. Mooij seostab tüüpilist kunstiteose sümbolvõimega, „millele vastab mingi kunstiteosest väljapoole jääv üldine elu aspekt“ (J. J. A. Mooij. *Roman en Werkelijkheid*. – Tekst en Lezer. Polak and van Gennep, Amsterdam, 1979, lk. 84, originaalis autori tõlge).

²⁹ Selle mõõndavasti mõnevõrra jahmatava teesi leiab põhjalikumal kujul minu raamatust: F. R. Ankersmit. *Historical Representation*. Stanford University Press, Stanford, 2001, lk. 39–49.

See on üsna sarnane situatsioon, kui kujutleda endale ette midagi taolist nagu „selle prussi keskkocht (või raskuskese)“. Sõnaühend „see pruss“ kahtlemata tähistab kindlaks tehtavat individuaalset asja või osutab sellele asjale. Ent see ei ole nii nimetatud mõistete puhul, olgugi et selle prussi keskkocht või raskuskese on vajadusel kindlaks määratav kas või ülitäpselt, kui meil on olemas küllaldaselt vajalikke andmeid prussi füüsikaliste omaduste kohta. Vägagi võimalik, et mõni kindlaks tehtav individuaalne asi juhtub olema just prussi keskkohas või raskuskeskmes – näiteks oksakoht või täke, mille me prussile keskkoha või raskuskeskme meelepidamiseks lõikasime. Ent see on puhas kokkusattumus ja mõisted „selle prussi keskkocht“ või „selle prussi raskuskese“ ei tähista samasuguseid kindlaks tehtavaid individuaalseid asju. Sest need on üksnes prussi *aspektid*, niisamuti nagu isiku selg või vasak või parem külg on vaid selle isiku aspektid, mida selle isiku konkreetses representatsioonis representeeritakse. Või siis võtame mõiste „keskmine maksumaksja“: me võime sendi pealt välja arvutada, kui palju keskmine maksumaksja makse maksab, kuid samas võib juhtuda, et täpselt nii palju maksvat individuaalset maksumaksjat pole tegelikult olemaski.

Siit võrsub ka küsimus, kuidas mõista ajaloolist tõde. Samuti nagu kõige levinumad tõe määratlused – nagu tõe vastavus- või koherentsusteooriad –, ületab ka representatsioonistlik ajalootõde lõhe keele ja tegelikkuse vahel, sidudes ajaloolise representatsiooni tekstitasandi representeeritavaga – mis, nagu nägime, on mineviku tegelikkuse üks aspekte. Kummatigi ei ole need aspektid kindlaks tehtavad individuaalsed mineviku objektid, mistõttu tõe vastavus- ja koherentsusteooriad siin ei kehti. Representatsioon ei piiritle individuaalset objekti tema teatavate omadustega, mida siis kõnealuse objekti kohta käivas kirjeldavas lauses oleks kas õigesti või ebaõigesti kirjeldatud. Ometi ei satu me seetõttu veel ummikusse, kuna meil on võimalik avaldada täiesti arukaid ja põhjendatud arvamusi representatsiooni välja valitud aspekti kognitiivse väärtuse kohta. Nii näiteks tunduks portreemaali puhul harilikult asjatu kujutada kellegi tagapoolt või isiku kohta vähe ülevaid välimuse aspekte. Sama kehtib ajaloo puhul: suurem osa kõigist ajalootemaalistest aruteludest käib ümber küsimuse, milliseid mineviku *aspekte* tuleks eelkõige arvesse võtta, et minevikust piisavalt aru saada. Ja neid küsimusi on ka võimalik mõistuspäraselt arutada, nagu ajaloo praktikast teada.

Siin tuleb viivitamatult lisada järgmist. Ehkki representeeritav näitab meile aspekte ja mitte kindlaks tehtavaid individuaalseid asju, võivad need aspektid tõepoolest (kuigi mitte tingimata) olla kindlaks tehtavate individuaalsete asjade aspektid – samuti nagu fakt, et mõistetele „selle prussi raskuskese“ või „keskkocht“ ei vasta ükski kindlaks tehtav individuaalne asi, ei keela meil sugugi väita, et selle prussi raskuskese või keskkocht on *selle* prussi raskuskese või keskkocht. Ja samas on sellel prussil ikkagi terve hulk aspekte, millele ei vasta ühtki prussil kindlaks tehtavat individuaalset objekti.

Sama kehtib ajalookirjutuse puhul. Ajaloolised representatsioonid juhivad meie tähelepanu teatavatele mineviku aspektidele. Just siit tuleb otsida ajalookirjutuse tõeväärtust – mitte ajaloonarratiivis kindlaks tehtavate individuaalsete objektide kohta esitatud väidete tõesusest või ebatõesusest. Isegi kui kõik seesugused väited on tõesed, võib ajaloo representatsioonil samas ikkagi puududa „ajaloolise“ tõe pits, kui ta ei suuda esitada meile ühtki mineviku aspekti. Veelkord – ajaloo tõde ei saa käsitada kui vastavust või koherentsust, ja kahtlemata ongi üks ajalookirjutuse ahvatlusi see, et ta võimaldab meil ise taibata, et on olemas veel teistsugune tõde kui tõde selle mõiste traditsioonilises määratluses ja käsitluses. Samas on ajaloolisel tõel kahtlemata teatav sugulus Heideggeri (ja Husserli) tõe kui *aletheia* või *Unverborgenheit*’i (ilmsiks tulemise) mõistega. Sest mõlemal juhul on tõel tegelikkuse eneseilmutuse tunnus; tema asupaik peaks olema välismaailmas ja teda ei tuleks näha kui välismaailma kohta öeldava omadust. Mitte keel, vaid tegelikkus ise süütab siin tõde valguse, ehkki see tegelikkuse eneseilmutus saab võimalikuks ainult representatsiooni kaudu. Kui valguse metafooriga jätkata, siis ajaloo tõde on enamasti representatsioonide poolt ajaloole heidetava valguse peegeldus ja representatsioonide luuaksegi ainult selle (mineviku) tegelikkuse peegeldusefekti saavutamiseks. Ajaloo representatsiooni või ajaloonarratiiviga seoses meenub siinkohal Abramsi metafoor romantismiajastu luuletajast kui pimeduses peituvatele asjadele valgust heitvast laternast, mida ta illustreerib ridadega, kus Coleridge kommenteerib Wordsworthi „Prelude“i:

*of moments awful,
Now in thy inner life, and now abroad,
When power streamed from thee. And thy soul
received
The light reflected, as a light bestowed.*

[aukartust äratavaist hetkedest
kord sinu siseelus, kord väljaspool,
kui sinust tulvas jõud. Ja sinu hing võttis vastu
peegelduvat valgust nagu kingitud valgust.]³⁰

Siiski on neil üks silmatorkav erinevus: romantismiajastu luuletaja käsituse puhul on valguse allikaks luuletaja enese puhas antud geenius, kuna aga ajaloonarratiivi tõe valguse tekitavad hoolikalt üles ehitatud ja elava arutluse läbinud mineviku representatsioonid. Romantilise geeniuse müüt asendub siin mõistuspärase ajaloooteemalise vaidlusega. Ja ehkki mõte ajaloolasest kui luulegeeniuse traditsiooni jätkajast on paeluv, paeluvad meid veelgi enam need minevikust paistvad peegeldused – ja täiesti õigustatult, sest just siit tuleb otsida ajalookirjutuse „empiirilist“ mõõdet. Ajaloolase empiirilise uurimuse objekt ei ole mineviku *kindlaks tehtavad individuaalsed asjad* (sellised, millest kõnelevad eraldiseisvad tõesed väited), vaid nende *aspektid* – ja nagu eespool nägime, ei ole see sama mis kindlaks tehtavad individuaalsed asjad.

Ent kui Heideggeri *Unverborgenheit* asetab meid väljapoole teaduslikku ja distsipliiniomast arutlevat mõistust, siis ajalooline tõde on kindlalt seotud ajaloooteemalise arutelu praktika ja mõistuspärasusega. Ja nagu kõik ajaloo praktikaga tutvunud teavad, ei ole ajaloooteemalises arutelus midagi eriti salapärast või müstilist. See edeneb üsna rahuldavalt ja nüüdisaja ajalookirjutuse suursaavutused ei ole sugugi vähem muljetavaldavate loodusteaduste suursaavutustest. Seetõttu ei tuleks (ajaloo)filosoofil muretseda, kuidas ajaloolased ajaloolise tööni jõuavad. Hoopis vastupidi, siin avaneb talle uus paeluv käsitustõest ja distsipliini mõistuspärasusest. Samuti võiks ta hoiduda kohaldamast ajalookirjutusele võõrapäraseid tõekäsitusi, et seletada, miks tõde on või ei ole ajalookirjutuse praktikas saavutatav. Sest kes kahtleb, et see on saavutatav? Ent distsipliiniomane tõde ei vaja filosoofilist seletust – muidugi kui filosoofi taotlus pole mõista ajalookirjutust ajaloolastest endist paremini. Quine'i ja Rorty väitel peaks filosoof sääraestest taotlustest hoiduma: ainus, mida ta võib pakkuda ja mida temalt on mõistlik oodata, on naturalisatsiooni läbinud epistemoloogia.

Ajalugu ja romaan

Ma jätkaksin ajalookirjutuse ja romaani võrdlusega kognitiivsuse vaatepunktist. Alustuseks olgu rõhutatud, et üks traditsiooniline barjäär ajaloo ja romaani vahel sai eelneva mõttekäigu tulemusena kõrvaldatud. Ma pean siin silmas juba Aristotelese „Poeetika“ sõnastatud mõtet, mis kahtlemata on *a priori* üsna veenev: „Sest ajaloolane ja luuletaja ei erine mitte selle poolest, kas nad kõnelevad värssides või värssideta [– –], vaid selle poolest, et üks kõneleb toimunust, teine aga sellest, mis võib toimuda. Seetõttu on luule filosoofilisem ja tõsisem kui ajalugu: kõneleb ju luule rohkem üldisest, ajalugu aga üksikust.“³¹ Idee on niisiis selles, et ajaloolase väited on alati seotud konkreetsete faktidega, mis on aset leidnud konkreetsetes kohtades ja ajas, kuna aga romaan on sellest piirangust vaba. Aristotelese luule ja ajaloo hierarhia aga kaotab paljugi oma ahvatlusest, kui taipame, et romaanikirjanik ei kõnele sugugi vähem faktidest kui ajaloolane – olgugi et tegu on kujuteldavate faktidega. Ent filosoofia vaatepunktist on tegelike ja kujuteldavate faktide vahe siinkohal ebaoluline – ja kui filosoof, kes alati otsib tõde, peaks tegema valiku, siis eelistaks ta kahtlemata ajalugu ilukirjandusele. Kuid ülejäänus osas saame Aristotelesega nõustuda, et ajalooaineline tekst on truu faktidele, sellal kui romaani ja luule puhul see harilikult nii ei ole. Ja õigupoolest tundub see vägagi vastuvõetav viis ajaloo ja romaani eristamiseks.

Ent kui läheneda Aristotelese väitele varustatuna teadmise, mille me omandasime ajaloonarratiivi representeeritavast, siis hakkab ajaloo ja romaani ühisosa tunduma märksa suurem, kui esmapilgul paistab ja kui Aristotelesele tundus. Sest see „filosoofilisem ja tõsisem“ mõõde, mille Aristoteles omistas romaanile ja mida ta ajalookirjutuses ei leidnud, on olemas ka siin. Meenutame, et ajaloorepresentatsioon toob esile mineviku ühe osa teatavad *aspektid*, mida ta peab tarvilikuks piisava arusaamise omandamiseks. Aspektidele aga on omane teatav üldisus, sest nad võivad (teoreetiliselt) olla lõpmatu hulga eri asjade aspektid: kõikidel materiaalsel asjadel on ees- ja tagapool, vasak ja parem külg

³⁰ M. H. Abrams. *The Mirror and the Lamp*, lk. 60. Sugugi vähem valgustavad ei ole Yeatsi sõnad, mille Abrams valis oma raamatu motoks: „...see minu veelgi kaugemale; hingest saagu iseenda reetur, iseenda päästja, see üks ja ainus tegevus, lambiks muutunud peegel.“ Kahetsusväärset kombel ei ole Richard Rorty, raamatu „*Philosophy and the Mirror of Nature*“ (1979) autor, kusagil kommenteerinud peegli metafoori asendamist lambi metafooriga romantikute poolt.

³¹ Aristoteles. *Luulekunstist* (Poeetika). Tlk. J. Unt. Keel ja Kirjandus, Tallinn, 2003, lk. 29.

ja nii edasi. Nõndasamuti, kui tagasi tulla prussi näite juurde, on prussi keskkoht või raskuse samuti üldistust võimaldavad prussi *aspektid*, sest keskkoht ja raskuse on olemas kõikidel materiaalsel objektidel.

Teisalt on tösi aga seegi, et ajaloo representatsiooni kontekstis sisaldub ühtlasi individuaalsuse või erilise alge – kuna kõik mineviku mõne aspekti esiletoomist üritavad ajaloo representatsioonid on kordumatud. Need üritused toimivad omamoodi prožektorikiirena, mis võib nii-öelda valgustada ühtesid mineviku aspekte, sellal kui teised, vähem oluliseks peetavad, jäetakse pimeduse varju. Ning iga üritus erineb seejuures teistest. Niisiis saab selgeks, et ajaloonarratiivis käib individuaalsus alati koos üldistusega: narratiivi representeerimisürituse individuaalsus või erilisus loob alati vastava – ja *ainult* temale vastava – üldistuse. Just seetõttu võib määrav artikkel ingliskeelsetes sõnades, nagu *the Middle Ages*, *the Renaissance* ja *the Interbellum*, osutada eksitavaks: artikli vihjatav kordumatus laseb õigesti oletada, et iga individuaalne keskaja, renessansi või sõdadevahelise aja representatsioon on tõepoolest kordumatu, kuid võib segada nägemast asjaolu, et 1) on olemas niisama palju keskaegu, renessansse ja sõdadevahelisi aegu, kui on nende representatsioonid, ja et 2) igas neist representatsioonidest on mõnd mineviku aspekti vastavalt „üldistatud“ selles mõttes, milles ma vastavat sõna siinkohal kasutan. Siit järeldub, et selline üldistus erineb loodusteaduste tavapärasest üldistusest, milles puudub vähimgi erilise jälg. Niisiis, ehkki seaduspärasustel ja teaduslikul seletusel on ajalooteaduse tasandil oluline ja koguni vältimatu roll, ei ole nendega ajaloonarratiivi ja -representatsiooni tasandil midagi peale hakata. Seetõttu ei tule mulle ajalookirjutuse või romaani tõest kõneldes pähegi triviaalsed järeldused, nagu näiteks et Dostojevski pidi olema terane psühholoog.

Ajaloo ja romaani võrdlusega edasi minnes tahan enne üldisemalt romaani juurde asumist peatuda ajaloolisel romaanil. Mis on täiesti endastmõistetav, sest ajalooline romaan ongi kahtlemata nende kahe *trait d'union*. Tä on küll

romaan, kuid samas võidakse teda lugeda ja loetaksegi mineviku kohta teabe saamiseks. Seega on just ajalooline romaan õige koht nende kahe omavahelise vahekorra uurimiseks. Alustada tuleb arusaamisest, et ajaloonarratiivis ja ajaloolises romaanis sisalduvat väidet tõesuse või ebatõesuse on nende eristamiseks ebapiisav alus. Siit jõuame tagasi eelnevalt mainitu juurde, mida võiks nimetada „Aristotelese-intuitsiooniks“ ja mille puhul ajalookirjutust ja romaani eristati faktitõe alusel.

Kummatigi on võimalik ette kujutada mineviku mõnd osa käsitlevat ajaloolist romaani, mis on nii hästi dokumenteeritud, et iga väite kohta leiduvad tõendid. Samas võib ajaloonarratiivis leiduda vigu, ent isegi kui neid on arvukalt, ei tule keegi sellepärast veel mõttele pidada seda romaaniks. Sel juhul teenib see lihtsalt ära lahtuse kui vilets ajalooteos.

Seega on ajaloonarratiivi ja ajaloolise romaani vahe pigem vormiline kui materiaalne ja tuleneb sellest, kuidas ajaloolist tõe esitatakse. Ajaloonarratiiv leiab tõe, esitab selle ja valmistab ette kaitse võimalike arvustuste eest. Eriti just faktitõe tasandil: siin võivad ajaloolased näha suurt vaeva, et seletada allikmaterjali valikut ja tõlgendust ning õigustada narratiivis toodud põhjuslikke järeldusi. Sellel kõigel puudub vaste ajaloolise romaani tekstis – ehkki ajaloolise romaani autor võis enne kirjutama asumist teha ohtralt ajaloolist eeltööd. Edasi järgneb tasand, kus ajaloolane esitab lugejatele mineviku representatsiooni, kutsudes neid keskenduma ühtele mineviku *aspektidele* ja teisi kõrvale jätma. Ja mõistagi on see mõõde olemas ka ajaloolises romaanis, mis toimib vähemal osaliselt kui ajalooõpik, andes aimu ajajärgust, kuhu tegevus on asetatud, ja millistele mineviku aspektidele keskenduda.

Kui aga ajaloonarratiiv püüab luua konkreetsest mineviku perioodist mingit representatsiooni, siis ajalooline romaan *rakendab* mineviku representatsiooniga loodud ajalootunnetust romaani peategelastele.³² See ongi põhjus, miks ajaloolise romaani peategelased, nagu rõhutas juba Lucács, on tavaliselt sügavuseta, ebahuvitavad ja ajaloo seisukohast tähtsusetud.³³

³² Ajalookirjutuses näidatakse minevikku ajaloolase pakutud representatsiooni vaatenurgast; ajaloolises romaanis näidatakse minevikku romaani tegelaste vaatenurgast. Nagu ütleb Käte Hamburger: ajaloolises romaanis asendab ajalooainelise teksti autori ja lugeja „*Ich-Origo*“ romaani tegelaste „*Ich-Origo*“. Vt. ka J. J. A. Mooij, „Roman en Werkelijkheid“, lk. 69.

³³ „Scotti romaanide kangeline on alati enam-vähem keskpärane, tavaline inglise härrasmees. Enamasti iseloomustab teda teatav, ent mitte kunagi silmapaistev kaine mõistus, teatav moraalne selgroom ja täitsamehelikkus, mis aga eales ei kasva tõeliseks kireks või kogu hingega pühendumuseks mingile suurele eesmärgile.“ G. L. Lukács. *Der historische Roman*. Luchterhand, Neuwied, 1965, lk. 39–40, originaalis autori tõlge, vt. ka samas lk. 42–43.

Minevikku näidatakse siin sellisena, nagu see esineb lugematule hulgale seda läbi elavatele nimetutele isikutele, kes ei määra selle käiku.³⁴ Ajaloolise romaani kirjutamine tuntud ja olulisest ajalootegelasest on ohtlik ettevõtmine. Sest sel juhul muutub ajaloorepresentatsioonis representeeritavate mineviku aspektide rakendamine isikule hoopis keerukamaks selle isiku kohta käivate faktide tõttu, millega ajaloolise romaani autor on sunnitud arvestama. See on teostatav, kuid tüslik, ja hõlpsam on sellistest keerdkäikudest hoiduda. See meenutab veidi tapeedi kleepimist: mida karedam ja ebatasasem on sein, seda raskem on ülesanne ja seda kehvem on oodatud tulemus.

Niisiis on erinevus ajalooainelise teksti ja romaani vahel üsna sarnane erinevusega mehaanikaõpiku ja ehitusinseneri poolt õpikuteadmisi rakendades koostatud silla projekti vahel. Ajalooline romaan annab meile rakendusliku minevikutunnetuse.³⁵

Ajalookirjutuse ja ajaloolise romaani vahel on olemas veel üks asümmeetria, mida võiks määratleda kui erinevust (selgesõnalise) „ütlemise“ ja (tahtlikult mitmeti tõlgendatava) „näitamise“ vahel. Ajaloolane ei „näita“ minevikku, vaid üksnes „ütleb“, milline see tema arvates oli³⁶; ta on võimalikult selgesõnaline ega jäta autori taotlusi lugejate eest kunagi varju. Ajaloolise romaani autor – romaanikirjanik – teab, et romaani puhul see ei toimiks ja et tema (ajalooline) romaan peab olema niisama lahtiste otstega ja mitmeti tõlgendatav kui tegelikkus ise.

Sest seda ju romaanidelt oodataksegi – nad on meile tegelikkuse enda epifaania. Sestap peab kirjanik lugejatele maailma – käesoleval juhul mineviku maailma – „näitama“, kuid sellest arusaamise jätab ta lugejate ülesandeks.

Samas tahan ma rõhutada, et ajalookirjutuses leidub ajaloorepresentatsiooni tasandil sellele analoogia. Ajaloorepresentatsioon on oma loomult põhimõtteliselt intertekstuaalne ja nõuab kontekstualiseerimist määramatu hulga sarnaste representatsioonide kogumis. Seega ajaloorepresentatsioonid tavaliselt eiravad autori taotlusi ja vajavad tõlgendust nagu ühiskondlik ja poliitiline maailm isegi. Just siin kohtub ajaloodistsipliini ühtäkki romaani mehhanismiga.

Kummatigi ei muuda see ajalookirjutuse ja ajaloolise romaani ühist kognitiivset olemust; mõlemad, ehkki ajalookirjutus avalikumalt ja otsesemalt ning ajalooline romaan varjatult ja kaudsemalt, üritavad öelda või näidata, milline minevik oli, ning neid mõlemaid on võimalik arvustada selle ülesandega toimetulematuse pärast või siis tunnustada eduka sissevaate pärast meile võõraks jäänud minevikumaailma.³⁷ Lõpetuseks tahan ma jõuda ajaloolise romaani juurest realistliku romaani juurde ja piirduda Louis Maigroni rohkem kui sajand tagasi öeldu kordamisega. Maigroni sõnul sündis realistlik või naturalistlik romaan Honoré de Balzaci „Inimliku komöödiaga“ – osalt valmis kirjutatud ja osalt kavandatud romaanide sarjaga, millega Balzac kavatses luua oma ajastu kirjandusliku kujundi. Maigron räägib pikalt Balzaci imetlu-

³⁴ Kahtlemata on see Scotti ajaloolise romaani üks kõige revolutsioonilisemaid saavutusi. Esiteks tähendas see tavainimeste ilmumist mineviku representatsiooni. Ja samas võib seda näha ka kui tänapäevase *Alltagsgeschichte* ehk argiajaloo eelkaja. Teiseks kaasnes Scotti tehnikaga ettekavatsematult kahe väga erineva faabula, ajaloo enese ja tema täiesti silmapaistmatute kangelaste elu segunemine. Just siin sarnaneb Scotti romaan sellele kõrg- ja madalstiili segule, mida Auerbach nimetas oma raamatus „Mimesis“ Lääne kirjandusliku realismi määravaks tunnuseks. Ja sugugi vähem lähedane ei ole talle Roland Barthes'i *effet du réel*, see naturalistliku romaani „reaalse efekt“, mis veenab meid, et kõik oli täpisealt just nõnda, nagu kirjanik meile ütleb. Ka selle võttis ajaloolisest romaanist realistlikku romaani üle Balzac: „Igavene au Balzacile, et ta näitas, et ka kõige tühisemad, kõige tavalisemad ja vulgaarsemad asjad võivad olla huvipakkuvad ja et argielu oma väikeste igapäevaste sündmuste virvarriga, mis kunagi ei välju tavalise raamidest, võib olla luuleline.“ (L. Maigron. *Le Roman historique à l'époque romantique: Essai sur l'influence de Walter Scott*. Hachette, Paris, 1898, lk. 428, originaalis autori tõlge.)

³⁵ Vt. minu *Narrative Logic*, ptk. 1.

³⁶ Siinkohal ehk ei saa päriselt nõustuda Ranke kuulsa ütlusega, et ajaloolase ülesanne on „zu zeigen [= näidata] wie es eigentlich gewesen“.

³⁷ Itaalia 19. sajandi ajalooliste romaanide autori Manzoni (1785–1873) kohta kirjutab Lukács: „Ta [Manzoni] peab silmas vastuolu – mida tema arvates võiks vältida – ajaloolise tõetruuduse ja ajalooliste faktide luulelis-individualiseeriva ja dramaatilise elustamise vahel. Ajaloolised dokumendid kirjeldavad meile fakte ja minevikus toimunud muutusi. Dramaatilisel poeetil ei ole õigust siin midagi muuta. Samuti ei ole selleks vähimakti põhjust, sest kui ta tõepoolest soovib näidata lugejatele tõelisi inimesi, osutuvad ajaloolised faktid talle parimaks juhiseks ja abivahendiks: mida sügavamale ta ajalukku tungib, seda paremini see õnnestub.“ (G. L. Lukács. *Der historische Roman*, lk. 133, originaalis autori tõlge.)

sest Sir Walter Scotti vastu, ja kirjutab: „Romaan pole tema [s. o. Balzaci] jaoks midagi muud kui Walter Scotti romaan, mis on tühjendatud arhailisest sisust ja täidetud kaasaegse ainesega. „Waverley“ romaanid löid ettekujutuse mineviku ühiskonnast ja selle ettekujutuse tõetruudus ja jõulisus ei vaja üle kordamist. Veelgi tõesemalt ja veenvamalt paneb „Inimlik komöödia“ meid läbi elama nüüdisaega kogu tohutust detailirikkuses ja lõpmatus kontrastide külluses. Ja esimest korda õnnestub romaanil täielikult saavutada oma eesmärk ja pakkuda meile ülimalt täpset ja ülimalt täiuslikku „pilti ühiskonnast“.“³⁸

Niisiis seisnes Balzaci saavutus, seejärel naturalistlikus ja realistlikus romaanikirjanduses esmalt Flauberti ja Maupassanti ning hiljem vendade Goncourt'ide ja Zola poolt veelgi täiustatud võte, sisuliselt ajaloolise romaani tehnika rakendamises kaasaja elule. Ajaloolise romaani minevikumõõde asendati oleviku omaga – ja olidki sündinud realistlik ja naturalistlik romaan.³⁹ Niisiis romaan, millest Zola kirjutab „Thérèse Raquini“ teise trüki eessõnas: „„Thérèse Raquini“ kirjutades ma unustasin ülejäänud maailma ja pühendusin *täpselt ja piinliku hoolega elu kopeerimisele*; ma andusin täielikult inimese käitumismehhanismide analüüsile.“⁴⁰ Ja kas mitte seda ei loodagi saavutada kõik ajaloolased?

Kokkuvõtteks

Ma võtan kirjutatu kokku. Ajalookirjutuse ja romaani teemal arutledes on enamik nüüdisaja teoreetikuid eelistanud keskenduda ajaloonarratiivi poeetilisele või romaanilikule tasandile. Enamik meist ei kahtle, et see on olnud Teise maailmasõja järel kõige olulisem uuendus ajaloo filosoofias. Ajaloo filosoofia seisukohast oli see tõeline revolutsioon – kas või ainult sellepärast, et esmakordselt ilmus ajaloo filosoofia teemade ringi ajalooteksti kui terviku probleem. Selle uue ja revolutsioonilise kannapöörde tulemused on olnud muljetavaldavad – ja palju tööd seisab veel ees.

Kummatigi kaasnesid nende oluliste või-

tudega, nagu elus tihtipeale juhtub, mõningad kaotused mujal. Lähenedamine ajaloonarratiivile poeetika vaatepunktist surus tagaplaanile töö küsimuse. Ajalookirjutuse puhul keskenduti ainult narratiivi vormile, selle asemel et tegelda küsimusega, mis muudab ajalooteksti tõeseks, ja tema kognitiivistliku mõõtmega. Paraku oli tulemuseks see, et ajalookirjutuse kognitiivsete taotluste analüüsimine jäeti nüüd teoreetikutele, kes White'i ja teiste algatatud narratiivset pööret ei tunnistanud. Niisiis on nüüdseks tekkinud kaks ajalooteoreetikute rühma – ühed, kes arutlevad ajalooteksti teemal ja teised, kes tegelevad ajalookirjutuse kognitiivistlike taotlustega –, kusjuures kumbki neist rühmadest teisega enamasti ei suhtle. Ja pole eriti raske nõustuda diagnoosiga, et just sel kombel ilmub end tänapäeva ajaloo filosoofias Gadameri *ästetisches Bewusstsein*. Selle nukra seisu ohvrite hulka kuulub ka romaani tõesuse küsimus. Sellest sai nüüd puutumatu teema – sest siin on võimalik edu saavutada alles pärast seda, kui on tunnistanud ajalookirjutuse tõesuse küsimust.

See on kahetsusväärne seis ja käesolev essee oli minu tagasihoidlik katse seda parandada. Ma lootsin tähelepanu juhtida asjaolule, et romaani narratiivse vormiga võivad vabalt kaasas käia tööde ja kognitiivsed taotlused. Minu käsitus piirdus realistliku romaaniga, seega olen ma ise esimesena valmis tunnistama, et see ei puuduta sugugi kõiki 20. sajandil välja kujunenud romaanivorme. Sellegipoolest olen ma veendunud romaani ja ajalookirjutuse vahelise kognitiivistliku silla olemasolus ja selles, et tulevikus võiks see ajalookirjutuse ja romaani teemalistes aruteludes sagedamini kasutust leida.

Inglise keelest tõlkinud

Erkki Sivonen

Toimetanud

Marek Tamm

Originaal: Frank Ankersmit. Truth in History and Literature. – Narrative, Vol. 18, No. 1 (January 2010), pp. 29–50. Copyright 2010 by The Ohio State University.

³⁸ L. Maigrón. Le Roman historique à l'époque romantique, lk. 429, originaalis autori tõlge.

³⁹ Mõtestanud lahti ajaloolise romaani „realismi“, jätkab Maigrón: „...kuid kas ei ole siin äratuntav Balzaci ja Flaubert'i tavapärane meetod? Kas ei pidanud nemadki pugema tavaliste ametnike, arstide ja apteekrite nahka, et kirjutada üks või teine osa „Inimlikust komöödiast“ ja „Madame Bovary'st“?“ L. Maigrón. Le Roman historique à l'époque romantique, lk. 420, originaalis autori tõlge.

⁴⁰ É. Zola. Preface de la deuxième édition. – Thérèse Raquin. Livre de Poche, Paris, 1968, lk. 9, originaalis autori tõlge ja kursiiv.